

עוד על חיבור ספר הזהר

דומה שבתחום זה כבר נאמר כל מה שיכול היה להיאמר. ומאידך גיסא אחרי ריבוי הדיונים נותרנו בנקודת ההתחלה. אין שום הסבר משביע רצון לדרך בה הופיע והתגלה הזהר.

לפני שאפרט את השערתי אקדים את המובן מאליו לרבים (אם כי לא לכולם), שיש להפריד הפרדה גמורה בין תורת הקבלה, ובין החקירה ההיסטורית על פרסום הזהר. היסטוריונים יכולים לעסוק בחלק ההיסטורי של גילוי ופרסום ספרים, השוואת לשונות וביטויים, ועל ידי זה לחקור מאורעות ביבליוגרפיים. אך העיסוק בתורת הקבלה עצמה הוא עיסוק בחכמת האלוהות שנמסר לחכמי וגדולי הדורות, שהם אלו שראו בזהר אור גדול של חכמת האלוהות, וקבעו שממנו יסוד ופינה לכל החכמה הזו. אין ההערכה וההערצה לחכמה הזו תלויים כלל במחקר ההיסטורי, אלא אך ורק בהכרעת הראשונים כמלאכים.

אף מאמרי זה עניין לו לחלק ההיסטורי בלבד, ואין לו שום השלכות על מעמדה של תורת הקבלה. וכנודע, גם החכמים שטענו שהזהר כולו מאוחר, כמו היעב"ץ למשל, קבלו את תורת הקבלה כיסוד מרכזי בהבנת התורה והנביאים והברית בין ישראל לה', ובהבנת מידות והנהגות הבורא. גם האחרונים (הנודע ביהודה והחתם סופר ותלמידיהם ועוד) שהדגישו שיש בתורת הקבלה גם חכמה אנושית, לא התווכחו על קדושתה ומרכזיותה של חכמת הקבלה במסורת ישראל¹.

רוב ככל המחקרים האקדמאיים בענייני הזהר והקבלה נגועים בדעות קדומות ופרשנויות כפרניות לעצם הנושא של תורת האלוהות. אין ספק כי מי שאינו מאמין בבורא עצמו, מחקריו על תורת האלוהות כחרס הנשבר הם חשובים בעיני המאמינים. וכפי שכותב פרופסור אמנון שילוח בכנות²: "שאלת מחברו של הזהר, שנתקדש במשך דורות רבים באומה, לא נפתרה עד היום. המבקרים שהתייחסו בזלזול לקבלה לא יכלו לערוך חקירה יסודית על הזהר". נכון הדבר שמחקרי גרשום שלום ורבים מתלמידיו באים ליצור אנטיתזה לקבלה, ולהזהיר כביכול מן המשיחיות שבה, ואילו מחקרי ליבס ומרוז ואחרים באים מתוך חיבה והערכה לגישה המיסטית היהודית. אבל כשאנו עוסקים בבירור בין אמונה לכפירה אין

1 פירוש ביבליוגרפי והרחבה לכל פרט מהנושאים המדוברים כאן נמצא בספרי 'תורה שבעל פה' בהוצאת מוסד הרב קוק (ירושלים תשע"ה) פרק שמיני.

2 המורשת המוסיקלית של קהילות ישראל, האוניברסיטה הפתוחה (ירושלים תשמ"ו) יחידה 7, נספח.

הבדל בין סוגי הכופרים, החביבים והלא חביבים כאחד, כולם באותו צד של המחיצה.

כפי שכתבתי לעיל, המחקר כיום, למרות שפע הידיעות והחקירות, חזר לנקודת ההתחלה מבחינת פתרון התעלומה של חיבור הזהר. מתחילה פשוט היה לכל משכילי גליציה שרבי משה די ליאון (רמד"ל) הוא מחבר הזהר ואין זולתו, כל זאת ידעו והבינו עוד לפני שהתחילו להתפתח כלי מחקר כל שהם. לאחר מכן בא גרשום שלום והטיל ספק בדבר, ושוב מסיבות שלא התחווירו פנה לאחור והטיל את כל כובד משקלו לייחס את הזהר לרמד"ל. תלמידו ישעיה תשבי קיבל ממנו, והטיל את כל כובד כרכי חיבוריו כדי לשכנע אותנו שהזהר נכתב ע"י "חבורת מקובלים במאה ה-13". ליבס תלמידם מחזק את הטענה כי לא יתכן שאדם אחד חיברו. מרוז טוענת שמבחינה עובדתית הזהר נכתב בצורות רבות מאוד ובגירסאות רבות מאוד החל מהמאה ה-11. דניאל אברמס כותב שכל הדיבור על 'מחבר' לספר הזהר הוא אנכרוניסטי, כי מבחינה עובדתית אין 'ספר זהר' אחד אלא קיימות גירסאות רבות מאוד שלו, וקטעים מהזהר מצוטטים במקורות שונים לפני רמד"ל.

פרופסורים אלו ואחרים התווכחו עד הנץ איילת השחר איך ואיפה פעלה 'חבורת המקובלים' הזו, אבל לא העלו שום קצה חוט כדי להשיב על השאלה מהיכן זרח האור הגדול של הזהר? די ברור שאחרי שנכתב עיקר הזהר יכלו חכמים להרחיבו על פי דרכו, כמו החלקים בזהר המכונים 'זהר חדש' ו'תיקוני הזהר'. אבל אחרי שאנחנו רואים בבירור את שלשלת הקבלה בדורותיו של הרמב"ן, רבותיו שקדמוהו, ותלמידיו ותלמידי תלמידיו אחריו, שנמשכת בצורה היסטורית וברורה, עם סגנון ואופי מהודקים ומובחנים, עקב בצד אגודל, נותרת בכל עוצמתה השאלה מהיכן הגיע המפץ הגדול והעצום הזה?

ג"ש ניסה להסביר את תולדות הרוח כתוצאה של מאורעות היסטוריים ופוליטיים, וכבר היכוחו על קודקודו המלומדים הבאים אחריו³, כעין שהיכה קויפמן את התיאולוגים הגרמנים שהתיימרו להסביר את כל יצירות הרוח הישראליות, ואף את הנבואה האלוהית, במאורעות פוליטיים. על משקל דברי יש"ר: קינה היא לחוקרי הקבלה, ותהי לקינה, אבן מקיר תזעק וכפיס מעץ יעננה, אין הבור מתמלא מחולייתו ואין הזהר מוסבר מתוך מחקרו.

ובאמת, קושיה זו מנקרת כיתושו של טיטוס בלב כל חכם לב - האם יש זיקה בין התקבלות הזהר כיסוד לחכמת האמת, ובין הסיפור ההיסטורי על התגלותו? כלומר, האם החכמים בדורו של רמד"ל האמינו לאיזה שהוא תיאור היסטורי של גילוי כתב יד שהיה נראה להם אמין, ולכן קיבלו את הזהר כמייצג של חכמת האלוהות - או

שמה ההחלטה הזו מנותקת לגמרי מהסיפור ההיסטורי, והיא קשורה בתוכנו של הזהר בלבד? ובמילים אחרות: הייתכן שמישהו, חכם ככל שיהיה, בא וטען 'מצאתי כתב יד של רשב"י, והחכמים שבאותו הדור האמינו לכך כפתיים לכל דבר? והרי כל כך הרבה כתבים פסבדואפיגרפיים ידועים ומוכרים לנו ובוודאי היו מוכרים גם לקדמוניו, והרבה קודם לרמד"ל התפרסמו עשרות ספרים פסבדואפיגרפיים מיוחסים לחכמינו הקדמונים, והספרים האלו לא יצרו שום יחס מיוחד, לא שינו את התפיסה הדתית של הכלל, והבאים אחריהם לא חששו גם לבקר אותם, ולעיתים התייחסו אליהם בסלחנות.

גם הרשב"א ידע על קיומם, ואעפ"כ אין להם מקום משמעותי במשנתו. ואלו דבריו (שו"ת ח"א סי' תקמח):⁴

ישראל נוחלי דת האמת, בני יעקב איש אמת, כולו זרע אמת, נוח להם לסבול עול גלות ומה שיגיעם, מהאמין בדבר עד שיחקרו חקירה רבה, חקירה אחר חקירה, להסיר כל סיג מהדברים הנאמרים להם, ואפילו במה שיראה להם שהוא אות ומופת.

הרשב"א נלחם עד חורמה, בתקיפות וקיצוניות יוצאת דופן, בנביא אווילה וברבי אברהם אבולעפיה ועוד, וביטל את כל ההגות הקבלית שלהם כעפרא דארעא, וכלום תלמידיו ותלמידי תלמידיו, כמו רבינו בחיי או רבי יצחק דמן עכו, היו כה פתאים, עד שהמירו כל מה שהיה ידוע להם (גם בקבלה גופא הרי כבר הייתה להם משנה קבלית שקיבלו מרבותיהם) תמורת סיפור על מישהו שמצא כתב יד? ר' יצחק דמן עכו נסע כנודע לספרד להתחקות על תולדות ספר הזהר, ואף כתב דו"ח מפורט על המסע, אלא שחלקו האחרון של הדו"ח, בו מתואר מה הביא אותו למסקנה לקבל את הזהר כחיבור הקשור ברשב"י, לא הגיע לידינו.⁵ ובכן החידה בעינה עומדת: האם יתכן שהתרחש איזה שהוא 'סיפור', שהיה בו כדי לשכנע את גדולי וחכמי הדור, שהיה בהחלט דור דעה, בדבר אמיתות הזהר? **הייתכן שיש כאן משהו שאנחנו לא יודעים?**

* * *

ברצוני להציע הצעה נועזת, המנסה לבחון מחדש אגדות עממיות ולהציג אותן כמייצגות התרחשויות. אנסה לקרוא מחדש את המסורות העממיות על גילוי הזהר ללא דעות קדומות.

4 מוזכר בנ"ל הע' 1.

5 הדברים נכתבו בספרו 'דברי הימים' שלא הגיע אלינו, וגם לבעל היוחסין הגיע דיווח חסר, ואולי במגמה להכחיש את הזהר הובא רק החלק הראשון ולא המשכו. הרמ"ק בפירושו לתיקונים 'אור יקר' (ירושלים תשל"ג עמ' קג) כתב שראה כתבי יד של ר"י דמן עכו, ובהם הוא טוען שרמד"ל כלל לא הכיר את הזהר.

החיד"א מצא ב'זוהר כתב יד ישן נושן, שהיה שייך למהר"ם זכות כמין קולופון המתאר את תולדות הזהר (שם הגדולים ערך זהר):

כשמת רשב"י ורבי אלעזר בנו וכל הדור ההוא אבדה חכמת הקבלה, עד שהיקרה ה' לפני מלך אחד ממלכי מזרח שציווה לחפור במקום אחד על עסקי ממון, ונמצא שם ארון אחד ובו ספר הזהר. ושלח למלכי אדום, ולא ידעו ולא יבינו. שלח אחר היהודים, באו אצלו וראו הספר, ואמרו לו אדונינו המלך, זה הספר עשהו חכם אחד והוא עמוק ואין אנו מבינים אותו. אמר להם וכי אין אין יהודי בעולם שמבין אותו, אמרו לו יש במדינת טוליטילא. והמלך שלח הספרים עם גיבוריו לטוליטילא, וכשראוהו חכמי טוליטילא שמחו בו שמחה גדולה ושלחו למלך מתנות רבות, ומשם נתפרסמה הקבלה בישראל. עד כאן מצאתי כתוב מהרב הנזכר.

בניגוד לטענה הרווחת לפעמים אצל אפולוגטיקנים של הקבלה שחכמת הזהר הייתה קיימת כל השנים כמסורת סודית שלא פסקה, מתארת המסורת הזו שכשמת רשב"י ור"א בנו "אבדה חכמת הקבלה" (הכוונה לחכמת הזהר, שהיא הרבה יותר רחבה ומקיפה, מתורת הקבלה שהייתה ביד היחידים בתקופה שעד גילוי הזהר).

אגדה נוספת מפרשת מהו המקום בו מצא המלך את הזהר (ספר יוחסין לרבי אברהם זכות, ספרד לפני הגירוש):

בשנת ה' אלפים נ' נמצאו כיתות אנשים שאמרו כי דברי הזהר אשר הם בלשון ירושלמי הם דברי רשב"י, אבל את אשר בלשון הקודש אינם דבריו. וי"א שהרמב"ן מצאו בא"י ושלחו לקטלוניא.

גם המקור הקודם מייחס את גילוי הזהר ל'מלך ממלכי מזרח', כלומר לא באיזור ספרד, ולפיו הראשונים לבדוק את המציאה היו 'מלכי אדום', (כנראה שליטי הממלכה הביזנטית ששלטו אז בא"י). אך האגדה הזו כבר מקשרת במפורש את המציאה לארץ ישראל⁶.

יש לשים לב, כי הטקסט הזה שר"א זכות מצטט, טקסט הקודם לדור הגירוש ומתאר את הלך הרוח בזמן גילוי הזהר, כבר מבחין בין חלקים בזהר, שפות שונות ומחברים שונים. מכיון שלא ידוע לנו על מחקר זהר קדום שהיה בספרד שקודם הגירוש, יש להניח כי ההבחנה הזו היא חלק מהמסורת העממית, כלומר שהיא מייצגת חלק מהידע שעבר מפה לאוזן בזמן גילוי הזהר. לא מדובר על תוצאה

6 ההקשר לרמב"ן מעלה קושי, שכן תלמידיו לא ידעו דבר על הזהר, ויתכן שזו שמועה בעלמא המחברת את נסיעתו המפורסמת של הרמב"ן לא"י עם גילוי הזהר. יתכן גם שלפי הסיפור הזה הרמב"ן לא שלח באופן ישיר את הספר לספרד, אלא נוצרה שלשלת היסטורית שארכה שנים, כאשר גילוי הספר נעשה לבסוף בספרד. וראה להלן הע' 13.

מחקרית שהשיגו חוקרים מאוחרים מתוך ניתוח פילולוגי.

חשוב לזכור, שר"א זכות עצמו, שהיה רציונליסט ואיש מדע מפורסם, מבטל את כל הפקפוקים שהוא מצטט, וכותב: "סתם ספרי רבי שמעון. וכן ספר הזהר המאיר לכל העולם, הנקרא מדרש יהי אור, שהוא מסודות התורה והקבלה, כינוהו על שמו אע"פ שהוא לא עשאו, כיון שתלמידיו ובנו ותלמידי תלמידיו עשוהו על [פי] מה שקבלו ממנו". גם זה לא נבע מתוך אמונה במקובלים לא ידועים לנו, אלא כנראה מתוך היכרות עם הדעה הרווחת בזמנו⁷. מרן הב"י שהיה ממגורשי ספרד משלב כמה וכמה מדברי הזהר בחיבורו הגדול להלכה, והרי חלק הארי של הבית יוסף נכתב כנודע לפני שעלה לצפת, ולפני שהכיר את מקובליה.

ההנחה הפשוטה הזו, שהזהר הוא יצירת דורות, נמצאת אצל עוד חכם מחכמי ספרד שלפני הגירוש, רבי ישראל אלנקווה, תלמידו של הרא"ש (מצוטט ברב פעלים לר"א בן הגר"א ערך זהר):

כינוהו על שם רשב"י, אף שלא עשהו רק תלמידי תלמידיו חיברו על פי מה שקיבלו ממנו... נתחבר הזהר מרשב"י אחרי מותו מתלמידי תלמידיו".

פרט מעניין נוסף, מובא מפי השמועה בספר שלשלת הקבלה:

וקיבלתי על פה שזה החיבור הוא כ"כ גדול הכמות, שאם היה נמצא כולו יחד היה משאת גמל...

המחבר לא מפרט על מהימנותו של המקור שמסר לו מידע זה בעל פה, אבל בהתחשב בכך שר"ג אבן יחיא, מחברו של ספר שלשלת הקבלה, היה בן זמנו של הב"י בקירוב, וגם הוא השתייך למשפחה של מגורשי ספרד, אפשר להתייחס גם לאגדה זו, בזהירות, כראוייה להיזכר.

שמועה נוספת, מאוחרת בהרבה, מוזכרת ע"י החכם הידוע יש"ר מקנדיא בספרו 'מצרף לחכמה'. הוא כותב שהוא שמע מפי 'מגידי אמת' שבשנת ש"פ, כשבזו הספרדים את העיר היידלברג, לקחו מהאקדמיה כמה אלפי ספרים, וביניהם ספרי קודש על קלף ובכללם ספר הזהר על כל עשרים וארבע (כלומר על כל התנ"ך) 'משא סבל', ושלחו את הספרים לחשמנים ולדוכסים. בשנת ש"פ יש"ר עצמו היה בן שלשים. ואכן לפי הידוע כיום בשנת שפ"ב כבש הרוזן טילי הקתולי את היידלברג מידי הפרוטסטנטים, בזו את ספריית פאלטינה המפורסמת, ושיגר את ספריה כמתנה לאפיפיור. סביר מאוד שעל האירוע הזה מדבר יש"ר, והכינוי 'ספרדים' מתקשר

7 ר"א זכות היה (יחד עם מהר"י בירב ורבי יצחק אברבנאל) תלמידו המובהק של רבינו יצחק אבוב, ראש הישיבה בטולדו, ותלמידו של מהר"י קפנטון, כולם אנשי תור הזהב הספרדי. אצל אף אחד מהחכמים האלו הקבלה לא תופסת מקום מרכזי, והדעה הרווחת בבית המדרש הזה לא נבעה מהערצת קבלה ודבקות בה אלא משיקוף של הדעה המקובלת בעניינים אלו.

למעורבות של פליפה הרביעי מלך ספרד במאבק נגד הפרוטסטנטים בגרמניה⁸. אם אכן גם כיום ישנם כתבי יד זוהריים במה שנשאר מספריית פלאטינה שבווייטקן, הרי עדותם של 'מגידי האמת' הנ"ל הקדימה את המחקר בהרבה. גם אם כיום לא ניתנים לאיתור קטעי זהר בספרייה זו, סביר שאכן העדות נכונה היא. ידוע שבמהלך הביזה לא שרדה כל הספרייה, וייתכן גם שחלק מכתבי היד הבזויזים הועברו למקומות אחרים.

ובכן, אם לסכם את המסורת העממית, סיפרו בספרד שלפני הגירוש כי ספר הזהר לא היה ידוע איש מפי איש, אלא הוא נמצא באדמת ארץ ישראל⁹, ובמצאה הייתה מעורבות של גופים נוצריים כל שהם. הזהר נמצא כקונטרסים נפרדים, שחלקם קשורים ברשב"י וחלקם ניתן לייחס לתלמידיו ותלמידי תלמידיו. כמות החומר הייתה עצומה, אם יקבצו את כולו - יעלה למשא גמל.

האם יש טעם לייחס משמעות לסיפורים אלו? בעיני המשכילים ברור היה שמדובר באגדות מגוחכות, אטיולוגיה שבאה להסביר בדיעבד את קדושת הזהר. לא נצטט כאן את ביטוייהם הארסיים של גרץ ומייזס, ונסתפק באיזכור לגלוגו של שד"ל על הנושא (ויכוח על הקבלה עמ' 119):

ואתה אל תחשוב כי בעל ספר הזהר היה הראשון אשר מצא את התחבולה הזאת, כי כבר נעשה כדבר הזה קרוב לזמנו וקרוב למקומו. כי אמנם ידוע תדע כי בשנת שלוש לאלף השישי יהודי אחד בעיר טוליטולה בהיותו חופר

8 קרבות מלחמת שלושים השנים היו קשורים במאבק על ההגמוניה ב'אימפריה הרומית הקדושה'. המלכים הספרדים ראו עצמם, ועדיין רואים, כ'מלכי ירושלים', שהיתה בשלב מסויים מרכז האימפריה הרומית הקדושה. לא סביר שיש"ר יטעה בדברים כאלו, שכן הוא היה מלומד גדול ותייר גדול, יתכן שמפני שהותו בפראג בסוף ימיו הוא היה מנוע פוליטית מלהזכיר שמות של אויבי בית הבסבורג, וכנודע כבר אתמחי גברא לדבר ברמוזי שפה ובעמקי לשון.

9 גם בספר 'ארי נוהם' פרק טו מתייחס רי"א די מודינה לאגדה זו, וכותב שאם דברי הזהר "הם דברים שבע"פ לא ניתנו לכתוב, א"כ מה ראה על ככה לכתבם רשב"י בספר הזהר והתיקונים? ואין לומר שכתבם והניחם במערה אחת בכתב יד"... הטיעון לא ברור, מדוע אין לומר שכתב מגילת סתרים לעצמו והניח בכת"י? ונראה שמה שבא ה'ארי' לשלול בעיקר הוא הסיפור על מציאת הזהר במערה ככתב יד. ושוב הוא כותב בפרק כג: "ואם נמצא במערה - מי מצאו ומתי? ואם נפל מן השמים - באיזה עיר או חצר נפל?" וזו כאמור טענה מוצדקת בהחלט. עוד הוא אומר: "החכם הזה הביא חלק חדש מזהר ומדרש הנעלם, הדפיסו בסלוניקי, ומה זה היה לספר הזה? וכי מנורה של פרקים הוא? שעל כן הקדימו לומר שהוא משא גמל, ואין עין אתה כל אלה, למען עשה כיום הזה להמציא ממנו חתיכות חתיכות? מי יעצור בעד הבוידים מליבם כרצונם?"... הנה כי כן, לפחות לגבי היות הזהר כעין 'מנורה של פרקים' איכשר דרא בתראה לגלות את האמת ההיסטורית שאכן כן הוא. הזהר ביסודו אינו חיבור אחד, אלא הרבה חיבורים נפרדים בגיסאות שונות, ואילו לדברי בעל 'ארי נוהם' הקדים לומר בעל שלשלת הקבלה ששמע שהזהר בכמות של משא גמל, כדי שיתר ממאה שנה אחרי יבואו אחרים ויבדו חלקים מהזהר...

בהר להרחיב כרמו מצא (כך אומרים) בתוך הסלע ספר כתוב בשלוש לשונות, לשון הקודש לשון יוני ולשון רומי, והיה כולל כל מה שהיה ושיהיה מאדם עד סוף העולם, והיה כתוב בו כי בן האל יולד ממרים הבתולה...

דומה שכך יגיב כל אדם המנסה לחקור מבחינה היסטורית את המאורעות שאירעו על פי הסיפורים הנ"ל סביב למציאת הזהר. הסיפור על כתבים שנמצאים בתוך מערה מזכיר את סיפוריו של מוחמד¹⁰, ודרך הסיפור הנוצרי שמביא שד"ל אנו נזכרים בכתבים ה'קדושים' ש'מצא' מייסד כת המורמונים במערה נידחת רק לפני כמאתיים שנה. המבדיל בין קודש לחול יבדיל בין אמונות טפלות של עובדי עבודה זרה, ובין תורתנו הקדושה שאינה מיוסדת על בדותות ועל 'מציאות'¹¹.

ההכחשה של חכמת הקבלה ע"י ראשוני המשכילים, שכמנהגם בירכו על המוגמר עוד לפני שנפתח קוף המחט הראשון של מחקר אמיתי, הייתה חפה כמעט לחלוטין מידע על ימי הבית השני מעבר למצוי בספרות חז"ל ובכתבי יוספוס. כיום מוסכם הדבר שבימי התנאים כבר הייתה תורת אלוהות סדורה בידי חכמים, וכלשונו של יוסף דן תלמידו של ג"ש (במאמרו "משנתו ההיסטורית של גרשום שלום", ציון מז תשמ"ב):

מחקרו הכרונולוגי המפורט של שלום בתחום זה (שעליו הוסיף פרופ' שאול ליברמן ז"ל) הוכיח כי יסודותיה של המיסטיקה העברית הקדומה הונחו באותה תקופה שבה נתגבשה המשנה, וכי הממד המיסטי הוא ממד רב משמעות להבנתן של אגדות שבתלמוד ופרשיות רבות בספרות המדרש.

אמנם, אי אפשר להתחמק מהקביעה הבולטת של ספר יוחסין ש'אבדה חכמת הקבלה', שכן אין שום המשך ישיר מהמשנה הסדורה שעמדה מאחורי מאמרים שהובאו בתלמוד, ואפילו לא מספרות ההיכלות והמרכבה. הקבלה שמופיעה בכתובים אחרי תקופת הגאונים שונה לא רק במושגיה אלא גם במידותיה. היא אינה המשך והרחבה של דברי הקודמים כדרך שהרחיבו הראשונים את התלמוד, אלא כגילויים והבלחות של סודות נשגבים. אין המשכיות. ואחר כל זה, בא המפץ הגדול של הזהר ומקרין על כל העולם כולו פרץ כביר של אור ואנרגיה רוחנית.

כיצד ניתן להסביר זאת?

10 ראה להלן בסוף הע' 13.

11 בחז"ל כנודע מוזכר 'מצאתי מגילת סתרים', אבל תמיד ציינו גם שנמצאה במקור מוסמך: 'מצאתי מגילת סתרים בי ר' חייא', 'מצאתי מגילת סתרים בירושלים'. קיים הסיפור המפורסם של שבחי בעש"ט על ר' אדם בע"ש שמצא כתבי קבלה במערה, אבל אין אמונת מעלת הבעש"ט מיוסדת על הסיפור, אלא להיפך, האמונה במדרגת הבעש"ט היא שהביאה למליצת החסידים שגם אם לא התרחש כל המתואר בשבחי בעש"ט חובה להאמין שהיה ראוי להתרחש.

יש לנו שפע של מקורות על הכיתות הגנוסטיות שפעלו בימי הבית השני, ג"ש כינה את תורת הסוד של חז"ל 'גנוסיס יהודית', והבאים אחריו הבהירו שמדובר בכינוי בעלמא, כלומר הנחות היסוד של הגנוסיס שנמצא אצל אבות הכנסייה שונות ממקורותיה ביהדות. אם כן, מבחינה היסטורית מקומו של ספר הזהר מקביל לימי חז"ל, וכנגד הגנוסיס הנוצרית הייתה השקפה יהודית מסורתית, שהרי יסודות הגנוסיס נטועים עמוק בתוככי תקופת הבית השני, ואף הכיתות היהודיות הפורשות עסקו רבות בפיתוח תורת גנוסטיות משלהם. אין תורת הסוד נטע זר ביהדות, אלא להיפך, בראשית הייתה תורת סוד עברית מקורית.

הבה ננסה ללמוד לקח לדורות עד כמה לפעמים ידע עממי יכול לייצג מציאות אמיתית, שעולה על כל דמיון. לפני כ-180 שנה, בשנת תרמ"ג, פרסם סוחר העתיקות המשומד מוזס וילהלם שפירא כי בידי 15 מגילות קלף קדומות שרכש מבדואים שמצאו אותן במערה באזור ים המלח, ובהן נוסח עתיק של עשרת הדברות. הוא תיארך את המגילות למאה השביעית לפנה"ס (לקראת סוף ימי הבית הראשון). החוקר הצרפתי הידוע שארל קלרמון-גנו התבקש לבדוק את טענותיו, והוא בדק את הנושא לעומק' והגיע למסקנה כי המגילות מזויפות. הסוחר שפירא התאבד כעבור מספר חודשים, והמגילות שרצה למכור אבדו. אף אחד לא העלה על דעתו באותו זמן שייתכן קיומם של עותקים מקראיים הקודמים באלף שנים ויותר לכתב יד לנינגרד, שנחשב אז לתנ"ך הקדום ביותר (משנת 1000 לספירה). סביר גם להניח שקלרמון-גנו לא באמת בדק ברצינות טענה שנשמעה כה פנטסטית בזמנו. אך כאשר כמה עשרות שנים לאחר מכן התגלו מגילות ים המלח ובהם מאות רבות של עותקים קדומים מתוך כל ספרי המקרא, מניחים עתה ששפירא החזיק בממצא אמיתי. לו היה בודה את הדברים מליבו לא היה מעלה בדעתו שבדואים באזור ים המלח יסחרו בעתיד בקטעי מגילות גנוזות שמכילים עותקים קדומים מאוד מן המקרא. זייפן מזייף ממצא שהגינוי למוצאו, ומנסה לצייר סביבו סיפור הגינוי (שפירא אמנם היה זייפן, וזה הוכח במקרים אחרים, אך הוא היה גם סוחר עתיקות...).

והנה עוד בתקופות קדומות מאד נפוצו אגדות על מגילות מקראיות שהיו טמונות במערות באזור ים המלח ונחשפו מדי פעם. אוריגנס, מאבות הכנסייה, מתאר במאה השלישית איך מצא נוסח עתיק של ספר תהילים: "הנוסח השישי נמצא יחד עם ספרים אחרים עבריים ויוונים בכד חרס ליד יריחו בימי שלטונו של אנטוניוס בן סוורוס". אוסביוס מתאר בספרו "היסטוריה כנסייתית": "אוריגנס רכש כתבים מקוריים באותיות עבריות שרווחו בין היהודים. כן התחקה על עקבות התרגומים האחרים של כתבי הקודש, מחוץ לשבעים, וגילה אחדים השונים מן המקובל... והעלה אותם מחדש לאור העולם לאחר שהיו גנוזים ימים רבים במקומות סתר בלתי ידועים".

גם במאה התשיעית עדיין סופר מפה לאוזן על מגילות מקראיות עתיקות: סימותיאוס הראשון, הפטריארך של סלאוקיה, כתב ששמע מפי יהודים משומדים על מספר ספרים שנתגלו כעשר שנים לפני כן "בתוך מבנה חצוב בסלע ליד יריחו", ובהם ספרי תנ"ך וספרים אחרים הכתובים בעברית. "היהודים נהרו למקום בהמוניהם ומצאו ספרי תנ"ך וספרים אחרים הכתובים בכתב העברי". אחד היהודים, שהיה "מלומד הבקי בספרות", סיפר לתימוטיאוס שמצא בספרים "למעלה ממאתיים מזמורי תהלים לדוד". אף לא אחד מהחוקרים לקח סיפורים אלו ברצינות.

בעת החדשה התברר שלסיפורים אלו יש בסיס מוצק. העתק מ'ברית דמשק', שמוכרת לנו מהמגילות הגנוזות, נתגלה בגניזת קהיר. הקראי קירקיסאני באחד מספריו מתאר את הכיתות השונות ביהדות הקדומה, וביניהן הוא מזכיר את "כת המערות", המכונה כך "מפני שספריהם נמצאו במערה". קירקיסאני מציין שכת זו נבדלה מיתר הכיתות בכך שיש לה לוח שנה מיוחד, וספריה עוסקים בין השאר גם בפירושים שונים ומוזרים של כתבי הקודש. ישנן עדויות ברורות שבידי ראשוני הקראות היו כתבים רבים המוכרים לנו רק מהמגילות הגנוזות¹². הוכח שספרות אפוקריפית מסוימת רווחה בבבל ובפרס בתקופת הגאונים סביב המאה השמינית והקראים הכירו גם אותה, והיכרות זו הקלה עליהם לקבל את החלקים מהמגילות הגנוזות שפגשו כשהגיעו לירושלים במאה התשיעית. לדעת יגאל ידן הידיעות על

12 הקדיש לכך מאמרים ומחקרים רבים ההיסטוריון פרופ' יורם ארדר, לראשונה במאמרו: "המפגש של הקראות עם המגילות הגנוזות והספרות האפוקריפית הקרובה לה" (בתוך קתדרה 42, 1987), ולאחרונה בספרו: אבלי ציון הקראים ומגילות קומראן, לתולדות חלופה ליהדות הרבנים (ת"א תשס"ד): "מונחים הרווחים בספרות קומראן כמו 'מורה צדק' 'דורש תורה' 'דרך אמת' מקובלים בספרות הקראית, וניכרות אף השפעות בתחום ההלכתי", זאת מלבד ההקבלות לברית דמשק שפרסם שכתר ע"פ תעודות מהגניזה הקהירית. ה'דע הקראי על 'כת המערות' שרד בכלים שונים, וידיעה מסוימת עזרה לחוקרים בני זמננו להבין את הלוח הקומראני (ארדר שם עמ' 60). לאורך כל המאמר מובאות הקבלות רבות, ביניהן למשל החשיבות של המונח 'משכיל' בקומראן ואצל הקראים (כנראה בעקבות ספר דניאל), ונמצאים שם מקורות רבים גם לקשר בין רעיונות ששזורים באיסלם כהשפעה של ספרות אפוקריפית (עוד מקורות על השפעת הגנוזות על האיסלם נמצאים במאמרו של ארדר 'אבלי ציון הקראים בתקופת הגאונים והשיעה', בתוך: ציון ד תשע"ח). בספרו משנת תשס"ה הראה את הקשרים ההלכתיים, ואולי אף את מקור השם 'קראים', בהקשר של הגנוזות (מאמרים נוספים שלו בנושא: שקיעין קומראניים בשתי הלכות של הקראי בנימין אלנהוני בסוגיית בשר תאווה נמצאות ב'ציון' סג תשנ"ח עמ' 5-38, ו'שר משטמה בחיבור קראי' בתוך מגילות כרך א תשס"ג עמ' 246-243). אגב, גם כאן אנתנו רואים את ההבדל בין חוסר אמון של חוקרים לבין מה שמתגלה במציאות: ארדר שם הע' 26 מציין כי גייגר שם לב שאחד מראשוני הקראים מזכיר ומצטט מ'כתבי הצדוקים', אך סבר שאין לזה שום ערך היסטורי. כיום מקובל שהקשר בין הקראים למסורות צדוקיות הוא מציאות היסטורית (הקראים ייחסו חלקים מהספרות של הגנוזות לצדוקים).

הגילויים המוקדמים הללו מסבירות את העובדה שכמה מן המערות נמצאו ריקות ממגילות, למרות שנתגלו בהן שרידי כדים רבים.¹³

נתון מדהים נוסף ניתן להסבר בדרך זו. בשנת ת"ח פרסם רבי נפתלי הירץ בספרו 'עמק המלך' את 'מסכת כלים', המתארת את מקום גניזת כלי המקדש. והנה עם פיענוחה של מגילת הנחושת שהתגלתה במערות ים המלח בשנות השישים של המאה הקודמת, נמצאו הקבלות שאינן יכולות להיות מקריות בין 'מסכת כלים' לבין מגילת הנחושת. חנן אשל וזאב ספראי, במאמרם: 'אלו אוצרות נרשמו במגילת הנחושת' (קתדרה 103), כותבים:

מספר נקודות דמיון קושרות בין מסכת כלים למגילת הנחושת, ומהוות סימן היכר לסוגה הספרותית המשותפת: א. במסכת כלים נאמר שאת הרשימה כתבו שימור הלוי וחבריו על לוח נחושת. ב. לפי מסכת כלים הוטמנו כלי המקדש שעשה שלמה וכן מטמונים של זהב וכסף, ובמגילת הנחושת יש תיאור מפורש של מטמוני כסף וזהב. ג. בפיסקה העשירית של מסכת כלים צוין שחלק מהמטמונים הוטמן בעין כחל, ובמגילת הנחושת

13 ראה לעיל הע' 6 על היחס של מציאת כתבים לרמב"ן. ואכן ראוי לעמוד על המחקר בנוגע ליחס לספרים החיצוניים אצל קדמוניו. עותק של ספר היובלים במקור העברי היה אצל אסף הרופא במאה התשיעית, ואולי אף אצל תלמידי רס"ג, ולאחר מאכן אבד. הרמב"ן מתייחס לספר חכמת שלמה (הרמב"ן מכנה אותו ספר שושנה, כי כנראה נכרך יחד עם ספר שושנה מהספרים החיצוניים ואולי עוד ספרים). ומתמיהה היחס שלו אליו כאל ספר מוסמך. אם מקורו היה בספרות הברית החדשה מן הסתם היה מסתייג ממנו, וכפי שכותב אוריגינס: "העברים אינם משתמשים לא בטוביה ולא ביהודית. כפי שנמצאו למדים מהם אין הללו מצויים להם אפילו בגנוזים העברים" ("מכתב לאפריקנוס", עמ' 562, מצוטט אצל גרינץ במבוא לספר יהודית מהדורתו). יש מקום לבדוק האם יתכן שגם כאן התגלגלו כתבי יד כאלו ממערות ארץ ישראליות. כמו כן יש לברר את המקור של 'ספר הישר' (ההיסטורי), שהמעתיק מיחסו למציאה שנמצאה בתוך קיר בא"י. מחד הוא מלא בסיפורים שנראים מופרזים, ובהקבלה ל'מלחמות בני יעקב' שהרמב"ן ועוד ראשונים הטילו בו ספק. מאידך יש בו פרטים שנראים כבעלי מסורת, כפי שמראה למשל ל' רוניק בספרו 'התנ"ך מן השטח'. כך או כך הוא דומה ברוחו לחלק מהספרים החיצוניים, בפרט בחלק של 'צוואות השבטים'. זה לא אופייני לספרות ימי הביניים. בקצרה, יש לתת את הדעת האם לא היה 'גל ראשון' של ספרות גנוסטית קומראנית או בר-כוסבאית שהשפיע על ראשית הקבלה בתקופת הגאונים במקביל לדיווחים על אירוע כזה במאה התשיעית, ואף בהקשר של פריחת הקראות, והאם כתבים קבליים שהתפרסמו מאוחר יותר אינם קשורים ל'גל שני' שכזה או אולי לאירוע מקביל יותר מאוחר. לגבי השאלה האם ואיך היה קשר בין ספרות הסוד של ימי הביניים לבין הקראות, ראה מה שכתבו 'ארדר ומאירה פוליאק במאמרם 'הקנון הקראי במאות התשיעית עד האחת עשרה לספירה', ב'תעודה' כ תשס"ט עמ' רד. מסקירת הספרות בנושא, דומה שלפי החוקרים מה ש'מותר' לקראי ו'מותר' למוסלמים (למצוא כתבים עתיקים אותנטיים ולהתבסס עליהם) אסור ליהודים המסורתיים, הם רק 'ממציאים'...

נזכרת 'כחלת' כמקום הטמנתם של חמישה מטמונים. ד. במסכת כלים נאמר כי מלבד האוצרות שפורטו בחיבור זה יש אף אוצרות נוספים ומגילה נוספת שאיש לא ידעו באיזה מקום נגנזו, ואילו בפסקת הסיום של מגילת הנחושת נאמר ש'משנא הכתב הוא' (כלומר עותק נוסף של הרשימה) המפורט יותר מהמגילה הוחבא בבור מים בינוח.

עם כל הכבוד, אין כאן שום 'סוגה ספרותית' אלא קשר ברור בין שני הטקסטים. ומתקבל על הדעת ש'מסכת כלים' של עמק המלך היא גלגול של טקסט שנמצא אי שם במערות ים המלח בתקופה לא ידועה.

ידיעה נוספת מאותו סוג: במדרשו של רבי משה הדרשן, שתולדותיו לוטות בערפל במידה מסויימת, מוצאים אנו הקבלות למגילות הגנוזות, כפי שמתאר חננאל מאק בספרו "מסודו של משה הדרשן" (מוסד ביאליק תש"ע, עמ' 29):¹⁴

אפשרות הנראית דמיונית במבט ראשון - כלשונו של פרופ' תא שמע המנוח - היא שהגיע חומר ממערות מדבר יהודה לאירופה בימי הביניים המוקדמים והתגלגל לידי של רבי משה הדרשן. אפשרות זאת נתמכת לאור מקבילות ספרותיות מפתיעות בין תורתו של הדרשן ובין המגילות הגנוזות... זיקתו של ר' משה הדרשן אל ספרות בית שני היא עובדה קיימת, אבל פרטיה עודם שרויים באפלה...

מסמכים נוספים שנמצאו בגניזה הקהירית מזהים כבני תקופת הבית השני, כמו 'מסמך לוי הארמי', וכן מרשם נגד כישוף שיש לו מקור קומראני, ולדעת חלק מן החוקרים 'הטקסטים האלו נתגלו בשלב כלשהו בתחילת ימי הביניים במערות מדבר יהודה, תופעה שאנו שומעים עליה גם ממקורות אחרים'¹⁵.

גם על המגילות הגנוזות נשפכו דיונות לאין מספר, ועדיין, כמו בפרשת הזהר, אנחנו חוזרים לנקודת ההתחלה. לא נמצא שום מאפיין שמסביר את הממצאים יחדיו, אין כאן איזו השתקפות של איסיים, וגם לא של צדוקים. יש כאן אוסף עצום של כתבים עתיקים יהודיים, שלאחרונה התברר גם בבדיקות גנטיות של העורות עליהם כתובות המגילות שאין הוא מקומי. מדובר באוספים כבירים שהתכנסו למערות אלו בצוק העתים של שלהי ימי הבית השני בהיותם כה חשובים לבעליהם, אוספים המכילים דעות מגוונות ואף סותרות, ובוודאי שחלק מהם לפחות היה מקום איסוף של כתבים מסוגים שונים ולא דווקא כתבים של כיתות פורשות,

14 וראה גם: "מ תא שמע, ר' משה הדרשן והספרות החיצונית, בתוך הקובץ עיונים בהיסטוריה היהודית ובספרותה בעריכת כרמי הורוביץ, ירושלים תשס"א, עמ' 17-1.

15 ראה: מקומראן לקהיר, תולדותיה של נוסחת גירוש שדים מקומראן, גדעון בוקק, מגילות 17 תשע"ג, ושם מקורות ביבליוגרפיים.

כדוגמת מגילת הנחושת שבמקורה קשורה במקדש ובירושלים¹⁶.

תרבות המגילות במערות אינה מייצגת תקופה אחת. הפורשים והמתבודדים כבר יצרו להם חיי ספריות מתחת לסלע עוד בימי הבית, אבל דורות לאחר מכן, בימי מרד בר כוכבא, שוב חזרו היהודים אל המערות, וביתר שאת. כנודע, המערות היו מרכיב בסיסי במלחמת היהודים נגד הרומאים בעת מרד בר כוכבא, והפעילות בהן דרשה מומחיות מיוחדת. רוב הממצאים ממערת האגרות שבנחל חבר הינם מזמנו של בר כוכבא, אבל נמצאו שם גם ממצאים מימי המרד הגדול.

כפי שראינו, הממצאים שבידינו עשויים להיות רק חלק קטן מכמות הפריטים המקורית. גם מערת האגרות הגיעה לידינו אחרי ששודדי עתיקות חמסו ממנה מכל הבא ליד, וגם הגילויים בזמננו היו קשורים בסוחרים בדואים שעשו ככל העולה על רוחם עם הממצאים.

לפי הממצאים שבידינו עולה כי השימוש האחרון במערות מורבעת, ובמערת האגרות שבנחל חבר, היה באיזור ימי מרד בר כוכבא. לאור ההשתלשלות ההיסטורית המפורטת לעיל המלמדת כי היו, לכל הפחות במאה התשיעית, וכנראה בעוד הזדמנויות, גילויים של כתבים עתיקים במערות ים המלח, ניתן לשאול סוף סוף בפשטות את השאלה: האם אי אפשר להעלות את הסברא כי גם יסודו של ספר הזהר הוא בכתבי יד עתיקים שהתגלו במערה שכזו, כאשר חותם העתיקות והאותנטיות טבוע עליהן? האם יתכן לומר שהבסיס של ספר הזהר נוצר בפרץ התגלות של הגנסיס היהודי המקורי? אין שום ספק שגם בלי להיעזר ביגאל ידין, יהודים ברי אוריין שהיו נתקלים במסמכים כאלו במערות ים המלח היו מכירים שאופי כתיבתם מוכיח עליהם כאלף עדים שהם נוצרו בתקופת שלהי בית המקדש בקירוב, ואינם זיוף מאוחר. האנשים שחיו בארץ בתקופה הביזנטית בוודאי ידעו בצורה ברורה על אופי מערות המסתור היהודיות מימי המרד, ונתקלו בממצאים כאלו באופן תדיר. כך ניתן להסיק בבירור מהעובדה שאנחנו נתקלים עד היום במערות כאלו ובשרידיהן אחרי אלפיים שנה (ידועות היום כ-300 מערכות מסתור בשפלת יהודה, רובן הגדול לא נחקר עדיין). בסמיכות של מאות שנים, הצירוף של הַדַע ההיסטורי והממצאים בשטח הופך לעובדה היסטורית. והיה, אם נדמיין לעצמנו התגלות של מגילות וכתבים המתארים את תורת המושגים הבסיסית של הזהר בסגנונו, ואולי גם מתארים מאורעות שאירעו לחכמי ארץ ישראל בתקופת המרד, ובפרט אם יוזכר בהן שמו של רשב"י, היינו יכולים לקבוע שגילוי הזהר הוא התפתחות של העובדות האלו.

16 לביסוס הדעה שמערות קומראן היו מקום איסוף של כתבים ראוי: יזהר הירשפלד, קומראן בתקופת בית שני, הערכה מחודשת של ממצאי החפירה, קתדרה 109, תשרי תשס"ד, עמ' 5.

חסרים לנו הרבה נתונים על תקופת המרד, אבל הקשר בין 'דורו של שמד' ותלמידי ר"ע ובין הצפייה במרכבה בולט וידוע. אפילו תוך כדי הוצאתם להורג של עשרת הרוגי מלכות עולה רבי ישמעאל למרום ומקשיב מאחורי הפרגוד. זה הזמן בו רבי עקיבא יצא בשלום, אלישע בן אבויה קיצץ בנטיעות, ובן זומא נטרד מדעתו. האם לא יתכן שתלמידי רשב"י או תלמידי תלמידי יצרו או שימרו יצירות לאור מסורות מיסטיות יהודיות, ובצורה כל שהיא השתמרו יצירות אלו באחת ממערות המסתור היהודיות? ואולי אפילו באחת ממערות המסתור המוכרות לנו גופן?¹⁷

ובמילים אחרות: האם לא זה מה שמספרת לנו המסורת הספרדית על חפירה שהניבה כתבים עתיקים, קונטרסים מפוזרים, אשר אם נקבצם יגיעו למשא גמל? הלא זה מאפיין מאוד בולט של המגילות הגנוזות ודומיהן, מאות ואלפים של מגילות וכתבי יד שנדחסים לתוך מערה נידחת, כתבים שהשלטונות הביזנטיים מודעים לקיומם ומזיכרים אותם, ואצל היהודים הם נתפסים כחשובים ביותר.

יודעים אנו על ריבוי עצום של כתבים מיסטיים בין המגילות הגנוזות, אבל איך כל זה מתקשר לרשב"י? ובכן, בל נשכח, שרשב"י גופו הסתתר במערה שנים רבות מחמת הרומאים. בתלמוד הבבלי (שבת לג, ב) ובירושלמי (שביעית ט, א) ובמדרש (ב"ר עט, ו) לא מוזכר מיקום המערה, במדרש קהלת (י, א) מכונה המערה 'מערתא דפקע', ובחלק מכתבי היד: 'דבקע'¹⁸. לעומת זאת, בזהר כידוע מוזכר שרשב"י איטמר

17 אין לי תשובה לשאלה האם ניתן היה להבחין בין יצירה 'כיתית', שאותה דחו בשתי ידיים כל הנמשכים אחר חז"ל, ובין יצירות אחרות שלא נפסלו מלבוא בקהל. ברור בכל אופן שהתורות שמתבטאות במגילות הגנוזות לא מתו עם חורבן יהודה, והיו להן חיים משל עצמן, כשם שהן השפיעו על ראשוני הנצרות. המחקר מ-1992 מונה 70 הקבלות בין איגרות פאולוס לבין המגילות הגנוזות (מצוטט אצל מגן ברושי, קומראן ומגילותיה, סקירת מצאי, קתדרה 100, עמ' 179, אוגוסט 2001). פאולוס הוא שאול הטרסי, שלפי מקורות שונים למד אצל רבן גמליאל הזקן לפני התנצרותו. וידועים דברי היעב"ץ בעקבות ספר 'תולדות ישו' ורש"י ע"ז י, א, ששאול לטובה נתכוון ורצה להפריד את הנוצרים מן היהודים, לכן ציווה עליהם לבטל את התורה. בספרי תושבע"פ הנ"ל הע' 1 טענתי כי בספרות הקבלה הקדומה היו גם אמירות חיצוניות שמבטאות הסתייגות מהגישה הפרושית, כמו שאנו מוצאים למשל בספר הקנה, וחלק מהתהליך שהביא לפרסום הקבלה והתקבלותה הוא ניכוש וניכוי רוב האמירות האלו. על חלקן נטוש באמת פולמוס בין המקובלים לבין חכמים אחרים, כנרמז בהקדמת מהרח"ו לעץ חיים, ובהשגות היעב"ץ על דברי הזהר בגנות הלומדים והמפלפלים והתלמוד בבלי.

18 השם 'פקע' יכול להתפרש כמו 'בקע' שהוא כינוי למערה, או לשם סמלי של איזור, שדוקא מתאים למדבר הבנוי מבקעים. הישוב פקיעין מזוהה כיום בגליל, ויש המייחסים לזיהוי זה קדמות, אבל רבים מחזיקים בדעה שפקיעין התנאית הייתה באיזור לוד. הדבר כמעט מפורש בירושלמי תגיגה א, א שהלכו מיבנה ללוד והקבילו פני ר' יהושע בפקיעין. ובכפתור ופרח פ"א בין לוד ויבנה שתי שעות וביניהן פקיעין, ובפ"י פקיעין ממערב לצריפין. כך נוקט גם ברסלבי: "מערתא דבקע ושאלת קדמותה של פקיעין", "ידיעות", ניסן, תרצ"ה, 1934, ובספרו 'לחקר ארצנו' תשי"ד (יש שהגיהו

במערה 'במדבר לוד', הייתכן שאמירה זו של הזהר יסודה בגילוי כתבים המיוחסים לרשב"י במיקום מדברי¹⁹?

הדימוי של רשב"י במערה, מצטייר אצלנו (ואצל המאירים...) כהסתתרות במערה גלילית בלב יער. אך סביר יותר שמדובר במערת מסתור טיפוסית מימי מרד בר כוכבא, כפי שמספר המדרש בפשטות: "רשב"י ור"א בריה הוו טמירין במערתא י"ג שנה ביומי דשמדא", כך מקבל הסיפור מימד היסטורי ריאלי, שהם נהגו כמו עוד אלפי יהודים אחרים שהתחבאו במערות המסתור באותה תקופה²⁰. בתלמוד הסיפור מופיע ברצף לשיחה המפורסמת של שלושת התנאים, שיחה שהתקיימה ביהודה, ולכן רבי יוסי ששתק נענש ב'הגליה לציפורי', דהיינו גירוש מאיפרכית יהודה. רשב"י מתחילה התחבא בביתו, ולאחר מכן עבר למערה. לא מוזכר שנסע לצפון להתחבא במערה²¹.

בירושלמי 'מערתא דדרומא' תחת 'מערתא דתרומה', ולוד נקראה 'דרום' אצל חכמים). כך נוקט גם ר' יואל אליצור, במאמרו המקוון: "השתמרות השמות בארץ ישראל-בסיס לחקירת עברה". ראה גם 'אנציקלופדיה לגיאוגרפיה תלמודית' מאת פנחס נאמן (הוצ' יהושע צ'צ'יק ת"א תשל"א) ערך פקיעין, שמאריך להוכיח שפקיעין התלמודית היתה בשפלה ולא בגליל. ד"ר שמואל זילכה מייחס את המערה שנחבא בה רשב"י למערת הנזירים באיזור גמזו, בהסתמך על דברי הזהר (ויקרא טו. רשב"י יתיב אבבא דמערתא דלוד, ובפסקדר"כ יח' וילקו"ש ישעיהו תעח' "מערתא דרחקא מן לוד תלתא מילין"), ועל הכינוי הערבי והטופוגרפיה. מבחינת הביטוי 'מדבר לוד' יותר מתאים לחשוב על החולות שממערב ללוד, והתיאור של כיסוי גופם בחול מדי יום מתאים למקום מדברי. מן התיאור נדמה שהמערה הייתה רחוקה מאוד ממקום ישוב. שכן באיזור ישוב ניתן היה להקשיב ולגשש לפחות בלילות מה מתרחש באיזור. בכלל זהר מוזכרות הרבה הליכות ללוד, ויש אולי דמיון בין מצב היהודים בזמן השמד ובין הפיזור שישנו בהר של חכמים ההולכים תדיר ממקום למקום, נמצאים הרבה במערות או בשדה הפתוח, ופוגשים זקנים או ילדים עלומים המהלכים לבדם.

19 מערות מסתור 'בר כוכבאיות' קיימות מאגן הניקוז של נחל מודיעים ונחל איילון ודרומה, כלומר גם באיזור לוד ההיסטורית. הארכיאולוגים מבדילים בין 'מערות מסתור' ששימשו בעת המרד, והיו מותאמות לצרכי המרד, ל'מערות מפלט', בהן התרכזו פליטים אחרי המרד, ואלו מצויות דוקא באיזור ים המלח.

20 על מערות המסתור האלו, כחלק משמעותי מאופי המרד וההתגוננות מספרים כבר בני התקופה, כמו די קאסיס ואחריו הרונימוס (וכנודע), גם תקנת סנדל המסומר של חז"ל קשורה בשהות המערות, וכך מתואר בירושלמי נסיונם של האמוראים לגבי הדלקת נר במערה 'כד הוה טשינן במערתא'), ובזמננו נחקרו חלק מהן ותוארו לתקופה זו ע"פ מטבעות ומאפיינים מובהקים אחרים.

21 אמנם עם יציאתו מוזכר התיקון המפורסם שעשה בטבריה, אך כידוע בדיק באותו זמן של שלהי השמד נחרבה יהודה והחכמים עברו לגליל. ולכן כשיצא רשב"י (והרי לא היה מי שיגלה את אוזנו על המתרחש מלבד אליהו הנביא) גלה גם הוא לגליל, ואם מסעו התנהל דרך הבקעה (מאיזור ים המלח זו הדרך הישרה צפונה) הרי העיר הגדולה הראשונה שייקל בה בגליל היא

רשב"י לימד תורה בתקוע, ותקוע הינה במדבר יהודה²².

כך או כך, בדאי ספרדי בן המאה הי"ג לא היה יכול לדעת דבר על לוד או מדבר לוד, ועל הקשר אפשרי לפקיעין שבאיזור. נתון זה הרבה יותר מתאים לידיעה מסורתית כל שהיא, הקשורה למציאות. סיפור על הסתרות של רשב"י במערת ארכיון מדברית, שנקבצו בה הרבה מגילות, ואולי גם כאלו הקשורות בתורות המרכבה, הופכת את התיאור הזה לריאלי. במקרה שטקסטים מיסטיים מזמן התנאים היו מתגלים במערת מסתור עמוסה מגילות, הרי זה מזכיר מיד את המעשה ברשב"י שהתבודד במערה שנים רבות ועסק בתורה, גם אם אין שמו מוזכר על הכתבים²³.

גם ספר יוחסין מתאר אגב הילוכו את ההבנה הפשוטה הזו: "הלך לספרד לחקור כיצד נמצא בזמנו ספר הזוהר אשר עשה ר' שמעון ור' אלעזר בנו במערה". ר' יצחק דמן עכו באוצר חיים כותב שהספר נכתב במערה על ידי רשב"י ובנו ועוד עשרה גדולים. ובתוספת זהר (שג ע"א) נאמר: "אמר רבי אבא יומא חד הוינא אנא ור' יהודה דמן עכו במדברא ואעלנא במערתא חדא ואשכחנא תמן ספרא חדא עתיקא דמן יומין קדמאין פתחנא ליה ואשכחנא דהוה כתוב ביה בריש מלוי (ישעיה מב) הראשונות הנה באו וחדשות אני מגיד, ואוקים קרא בנשמתהון דצדיקייא... ע"כ הוה לי רשו למחמי בההוא ספרא, אדמקיפנא למחמי יתיר ביה פרח מן ידי ולא חמינא ליה

טבריה. הכניסה למערה נעשתה בלחץ ובחיפזון, היציאה ממנה בשובה ונחת. מלשון המדרש 'ניחות וניתסא' משמע שמחמת מצב גופם הירוד היו צריכים לרחוץ בחמי טבריה לרפואה, ולכן רצה ר"ש להחזיר טובה לטבריה. עם כל זה, יתכן שפחות דחוק להניח שאכן הסתתר רשב"י במערת מסתור קרובה יותר לגליל, אולי כהשערתי של יצחק בן צבי בספרו 'שאר ישוב', הקושרת את מערת פקע, ל'בקע' הגלילית שביוספוס (יש לציין שסוקניק דחה אותה בחריפות מסיבות של אטימולוגיה וגיאוגרפיה). ההיצמדות שלנו למערה במדבר יהודה דווקא לא באה אלא כדי להקל לדמיין את המציאות הזו שפגשנו בה של מערה ובה כתבים עתיקים מימי התנאים. על מערות המסתור הגליליות ראה: ינון שבטיאל, מערכות המסתור בגליל, יחודן ותפוצתן, קתדרה 142, טבת תשע"ב. שם מדובר על כ-65 מערות מסתור מוכרות בגליל, מתוך עוד רבות המוכרות או מתועדות אך אין גישה אליהן מסיבות שונות. המערות הללו לא היו גלויות כל השנים. ב-1870 למשל נתגלו 200 מטבעות רומאיות באחת מהן. בחלק מהמערות היה מעיין או מקוה לטבילה.

22 אם כי יש הטוענים לקיומה של תקוע גלילית, ראה למשל קדמוניות 1972 כרך ה לא.

23 יש לשים לב לתופעה מעניינת: קשה להניח שבזמן מרד בר כוכבא, כאשר היה שימוש מסיבי במערות מסתור בכל יהודה, לא ידעו על המערות העתיקות בקומראן ועוד, בהן היו טמונות אלפי מגילות. נראה כי ידעו על האוצרות הכתובים האלו בני מאות השנים, ואעפ"כ לא נגעו בהם כי הבינו שהוצאתם ממחבואם תגרום להשמדתם ע"י הרומאים ויורשיהם, ובמקום ששורפים בני אדם ישרפו גם ספרים. לכן נכונה במידה מסויימת האמירה ששד"ל מלגלג עליה, שהזהר הוטמן על מנת שיהיה 'עתידין לאתגלי בסוף יומיא', כשם שמגילת הנחושת הוטמנה מתוך מחשבה שלעתיד לבא כשיבנו את בית המקדש ימצאו אותה ויגיעו דרכה לאוצרות המקדש.

אשתארנא עציב ובכינא... ועד לא יפוק מהאי עלמא גניז בההוא מערתא דמדברא דא והשתא דהוה מתגלי לחייא הכא פרח באוירא ונטליה מכאן ולהלאה זיל לך לאורחך²⁴.

* * *

אם נכונה השערה זו היא מספקת בסיס המניח את הדעת להתקבלות הרווחת של ספר הזהר כתורת רבי שמעון, שכן זיהוי הגיוני כזה טבעו להתקבל כדבר מוסכם.

24 המשך המאמר הוא: אמר רבי אלעזר, בלעם חייבא מאן קטיל ליה והיך אקטיל, א"ר יצחק וכו'. קשה שלא להשוות את הדברים לדברי ר' חנינא בסנהדרין קו, ב: "לדידי חזי לי פנקסיה דבלעם והוה כתיב ביה בר תלתין ותלת שנין בלעם חגירא כד קטיל יתיה פנחס ליסטאה". גם שם מדובר במסמך עתיק העוסק בנושא מיתת בלעם. ואולי יש קשר בין המקורות האלו לבין 'ספר בלעם' שהזכירו חז"ל, שכנראה היה ספר חיצוני שרישום ממנו נותר בכתובת 'בלעם בר בעור' מעמק סוכת שבעבר הירדן, המתוארכת לימי חזקיהו המלך (אבל תוכנה בוודאי עתיק מהטופס שנתגלה, שנכתב על קיר בית).

Yeshivat Sha'alvim profoundly mourns the loss
of Rav Dr. **Abraham Joshua Heschel Twerski**
הרב פרופ' אברהם יהושע השל טברסקי זצ"ל

Rav Twerski was a noted Talmid Chacham
scion of several Hasidic dynasties (Chernobyl and Bobov)
and a psychiatrist who trail blazed the path of utilizing self-
esteem to aid people in combating various addictions.
He regularly delivered the annual Moty Hornstein Memorial
Teshuvah Lecture in Yeshivat Sha'alvim uplifting and enlightening
the students with his penetrating and spot-on thoughts.

He will be sorely missed.

תנצב"ה

